

Омарбеков Талас

тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: taraz_1948@mail.ru, тел.: +7 777 205 8105

ЕЖЕЛГІ БОЛҒАР-СЛАВЯН ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Мақалада автор ежелгі дәуірдегі Қара теңіздің солтүстік аймағын мекендеген болғар тайпаларының тарихи тағдырын нақты деректер негізінде қарастырған. Автордың ойынша көне тарихы байырғы ғұндар одағынан бастау алатын осы халықтың тарихы аса күрделі. Өздеріне көрші болған хазарлардың қысымына шыдас бермеген болғарлар құрған Ұлы Болғария хандығы ыдырап кетті. Мақалада автор олардың Аспарух хан бастаған үлкен бөлігінің Дунай асып, жаңа хандық құрғанын және бұл хандықта олармен бірге савир тәрізді славян тайпаларының да мүше болғанын, яғни бұл жаңа хандықтың шын мәнінде славян-түрік мемлекетінің негізін қалағанын, ал мұның өзі ататектері түркітілдестер болып табылатын ежелгі болғарлардың осы бөлігінің славяндануына алып келгенін әңгімелейді. Мақалада сонымен қатар хазарлардан солтүстікке, Еділ бойына ығысқан болғарлардың тағы бір үлкен тобының тарихи тағдыры нақты айтылады. Автор мұнда ежелгі деректер мен зерттеулерді кеңінен пайдалана отырып, әсіресе араб Ибн Фадланның жазбаларына баса көңіл аударған. Олардың негізінде осындағы болғарларға көрші рус, хазар, башқұрт тәрізді тайпалардың кейбір жағымсыз, исламдық ұстанымға қайшы келетін әдет-ғұрыптары мен ұстанымдары әңгімеленген. Бұлар негізінен алғанда бұрын әртүрлі себептермен назар аударылмаған, алайда өткен тарихты шынайы қалпына келтіру үшін қажет те маңызды мәселелер.

Түйін сөздер: Ұлы Болғария, хазарлар, рустар, ғұндар, савирлер, башқұрттар.

Omarbekov Talas

Professor of Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: talas_1948@mail.ru, tel.: +7 777 205 8105

On some peculiarities of the Bulgarian-Slavic relations

In this article, the author, on the basis of historical sources, considers the historical fate of the Bulgarian tribes living on the northern steppe expanses of the Black Sea. According to the author, the history of this people, whose origins originate from the ancient Hunnic unions, is very complex. The Khanate of Great Bulgaria, which was formed by the Bulgarians, fell apart under the pressure of the Khazars. In the article the author shows how most of them, led by Asparuh Khan, crossed the Danube, formed a new Khanate, and the fact that in this khanate members were such «Slavic» tribes as savirs, i.e. This new Khanate was in fact a Turkic-Slavic state, and that this subsequently led to the Slavization of the ancient Bulgars, whose ancestors were originally Turkic-speaking. The article also examines the historical fate of most of the Bulgars, who were forced out to the north, into the upper course of the Volga River. The author, using widely the ancient sources and works of researchers, placed special emphasis on the work of Ibn Fadlan. On the basis of the sources, some traditions and customs that were not in accord with the medieval author to Islamic religious beliefs, neighboring tribes of the Bulgars such as the Khazar, Rus, Bashkirs are described on the basis of sources. They are unused earlier for various reasons by researchers materials, but what is important, which truthfully illuminates unknown moments of the history of the past.

Key words: Great Bulgaria, Khazars, Russes, Gunas, Savirs, Bashkirs.

Омарбеков Талас

доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: talas_1948@mail.ru, тел.: +7 777 205 8105

О некоторых особенностях болгаро-славянских отношений

В данной статье автор на основе исторических источников рассматривает историческую судьбу болгарских племен, проживавших на северных степных просторах Черного моря. По мнению автора, история этого народа берет свое начало от древних гуннских союзов и очень сложна. Ханство Великой Болгарии, которое образовали болгары, распалось под напором хазар. В статье автор показывает, как большая часть их под предводительством Аспарух хана, переправившись через Дунай, образовала новое ханство, и то, что в этом ханстве членами были такие «славянские» племена, как савиры, т.е. это новое ханство фактически было тюрко-славянским государством, и что это в последующем привело к славянизации древних болгар, предки которых изначально были тюркоязычными. В статье также рассматривается историческая судьба большей части болгар, которые были вытеснены на север, в верхнее течение реки Волги. Автор, широко используя древние источники и труды исследователей, особый акцент сделал на труде Ибн Фадлана. На основе источников излагаются некоторые, не соответствовавшие, по мнению средневекового автора, исламским религиозным установкам традиции и обычаи соседних с булгарами племен, таких как хазар, рус, башкир. Они являются неиспользованными ранее по различным причинам исследователями материалами, но, что важно, которые правдиво освещающие неизвестные моменты истории прошлого.

Ключевые слова: Великая Булгария, хазары, русы, гуны, савиры, башкиры.

Кіріспе

Еуразия кеңістігіндегі ежелгі славяндар мен түркітілдес халықтардың белсенді араласулары осында шығыстан бұрын хұн атанған ғұндардың қоныстануларына байланысты күрделі этноәлеуметтік өзгерістерге алып келді.

Ғұндардың белсенді ықпалы

Ғұндар алғаш Каспий теңізінің солтүстік жағалауына онан соң біртіндеп солтүстік кавказ аймақтарына қоныстана бастады. Бұл бұрынғы сармат-алан тайпалары мекендейтін аймақтар еді. Оларды бұрын массагеттер деп жалпылама атпен атайтын. IV ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап осы өңірде ғұндардың белсенді ықпалы айқын байқала бастады (Боталов, 2008: 324). Мұның өзі сармат-алан тайпаларын жағпай түркіленуге алып келді. Біз еңбегіне сілтеме жасап отырған зерттеуші С. Боталов М.И. Артамонов пен Л.Б. Гмыряның бұл кезеңдегі ғұндарды анагур (хайландур) тайпасы бастаған ғұн-болғар тайпалары құраған еді деген пікірін мақұлдайды (Артомонов, 1962: 53; с.; Гмыря, 2005: 304). Осы зерттеушілердің соңғысы тіптен осы өзгерістерге байланысты жазба дәстүрінде «массах-ғұндар» деген жаңа этноатаудың пайда болғанын да атап көрсетеді. Зерттеушілердің ойынша, V ғасырдан бастап бұл аймақты болғар-бирсилдарға этникалық тұрғыдан жақын савир тайпалары жайлай бастады. Жоғарыда атап көрсеттік, савирларды немесе северлерді тарихшылардың

біразы ғұн тайпаларына жатқызады. Алайда, олардың славяндық тамырлары туралы айта-тындар да аз емес. Бұлар V-VI ғғ. Оралдық савирлар деп аталып, Кавказдың солтүстігіне қарай орналасты. Болғарлардың қоныс аударып келуіне байланысты северлер Дунай бойына қоныс аударды. Дегенмен де олардың бір бөлігі Дунайдан өтпей қалып қойды. Ал енді, олардың біразының Грекияға өткендігі туралы деректер бар. Жалпы, северлер туралы зерттеушілердің кейбірі болғарлардың ықпалымен түріктенген және түріктер жаулаған кезеңде исламданған славян тайпалары деп жазады. Сонымен бірге оларды протоболғарларға бағынған байырғы славяндар деп қарайтындар бар. Славян тайпаларын болғарлардың екі топқа бөліп жібергендері белгілі. Олардың бір бөлігі северлер деп аталса, екінші бөлігі жеті әулет деп аталған деген пікір бар. Северлер Аспарух Болгариясының жеріне шашырап кетсе де, өздерінің тәуелсіздігін сақтап, болғарларға алым-салық төлемей, ұзақ уақыт бойына өз княздарының билігін сақтап, тірлік жасаған деп жазатындар да бар. Болғар тарихшыларының арасында северлер тайпасы Дунайда болғарлар пайда болған кезде олармен одақтастық байланыстар орнатып, болғарлардың өзге славян тайпаларын бағындыруына және түбек ішінде славяндардың ыдырай орналасуына ықпал жасаған деп ойлайды (Гмыря, 2005: 426).

Осы савирлар (северлер) мен барсилдар мекендегендіктен де бұл жер Барсил елі немесе Болғар патшалығы деп аталатын болды. Аталған

зерттеушілердің ойынша, Солтүстік Кавказды және терістік Каспий аймағын бұл тұста шын мәнінде жоғарыда айтылғандай, алан және болгар атымен әйгілі болған масаха-ғұндар, хайландұрлар, барсилдар, савирлар, беленжерлер, хазарлар тәрізді тайпалар мекендегендіктен бұл халықтарды ғұндар деп атағаннан гөрі ғұн одағына кірген халықтар деп атаған жөн сияқты (Боталов, 2008: 324). Шындығында да Жайық-Ембі аймағынан өздеріне сарматтарды қосып алып, 380 жылдан бастап батысқа қоныс аударған ғұн тайпалары аландар жерін көктеп өтіп, Қырым аймағын жаулады. Көшпелілердің бұл толқыны кейінірек Болғар және Хазар қағанаттарын құрып, болгар-хазар мәдени трансформациясының негізін салды. Ежелгі болгарлар және оларға көрші бұрынғы ғұндар бірлестігіне кірген тайпалар туралы алғашқы дерек қалдырғандардың бірі VI ғасырда өмір сүрген остгот тарихшысы Иордан болып табылады. Ол өзінің «Геттердің шығу тегі мен іс-қимылдары» атты жазбасында бұл туралы «...Одан әрі, понт теңізінен бастап, біздің күнәміздің салдарынан тым бақытсыздық атын шығарған булгарлар мекендейтін аймақ басталады. Ал онда барлық күшті тайпалардың ішіндегі өсімтал ғұндар қақ жарылып, халықтарға зір шашып келеді. Өйткені біразы альциагирлер, басқалары савирлер аталса да қоныстары бөлек: альциагирлер сараң көпес, Азияның байлығына апаратын Херсон маңайында; жазда малдың жайымен жайылымды қуалап, шашырата қос тігіп, далада күн көреді; Қыста Понт теңізін жағалайды. Хунугурлар кеміргіштердің терісін сатумен мәлім...» (Ежелгі дүниедегі және Византиялық дерек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы, 2007: 300). Мұндағы Иордан айтып отырған болгарлар ол заманда Қара теңіздің солтүстік шығыс жағалауларын мекендеген еді. Ол болгарларға көршілер арасынан савирларды бөліп көрсетеді. VIII-IX ғасырлардағы грек тарихшысы ежелгі болгарлар мен савир тайпасының арасындағы қарым-қатынастардың аса күрделі болғанына назар аударады. Одан ұғатынымыз, савирлер дегеніміз славяндардың жеті тайпасын біріктіретін северяндар деген атпен де белгілі болған тайпалар одағы туралы.

Кезінде хазарлардың қысымына шыдас бермеген болгар тайпалары V-VI ғасырларда амалсыздан екіге бөлініп, олардың Аспарух хан бастаған бөлігі Дунай бойына қарай ығыса көшсе, ал тағы бір Батбай (Батбаян) бастаған үлкен бөлігі Еділ бойымен жоғарылап жылжып, хазарлардың терістік жағына қоныс аударды.

Хазарлардан қашып келген, Дунай бойына қоныстанған Аспарұқ туралы Моисей Хоренский өзінің еңбегінде кезінде былай деп жазған еді: «Во Фракии две горы и реки, изъ которыхъ одна Данубъ, делясь на шесть рукавовъ, образуетъ озеро и островъ, называемый Пюки (Реусе). На этомъ острове живеть Аспарь-Хрукъ, сынъ Хубраата, бежавшій отъ Хазарь изъ горъ Булгарскийхъ и прогнавшій Аварь на западь. Онъ поселился на этомъ месте» (Иордан, 2007: 26).

Ғалымдар бұл тұста Аспарұққа ілесіп келген көшпелі болгарлар тайпаларының деректерде оногур, гуннугундур, құтұрғұр деп аталғандарын жазып жүр. М.И. Артамоновтың ойынша, бұлардың бәрі оногур-болгарларының әртүрлі аталуы болса керек (Артомонов, 1962: 169). Зерттеулер Аспарұқтың бұл араға Еділ өзені бойындағы Гиппий және Булгар таулары арқылы келгенін көрсетеді. Бұл қазіргі Ставрополь қыраты орналасқан өңір. Осындағы қантөгіс шайқастардан соң Батбай хазарларға бағынуға мәжбүр болды. Болгарлардың бұл бөлігі Кубан болгарлары, кейінірек «қара болгарлар» аталды. Кавказдағы қазіргі балкарлар бұл туралы әртүрлі әңгімелер айтады екен (Артомонов, 1962: 172).

Ал енді Аспарұқтың соңына ілескен тайпалар 660 жылы Дунайға жетіп, хазарлардан құтылу үшін оның оңтүстік жағалауына өтіп кетті. Алайда оларға қарсы император Константин IV Погнат (668-685 жж.) қалың әскермен шығып, болгарларды Дунайға қарай ығыстырды. Алайда императордың науқастанып қалып, әскерді тастап қайтып кетуі Византия әскерлерінің дағдарысқа ұшырап, жеңіліп қалуына алып келді. Бұл 679 жылы болған оқиға еді. Көп кешікпей-ақ Аспарұқ Дунай мен Балқан аралығындағы славян тайпаларын толық бағындырды (Успенский, 1889: 768). Осы тұста айта кетер тағы бір мәселе көшпелі болгарлардың қол астында жоғарыда айтқанымыздай оноғұр, құтырғұр, және венгрлердің бабалары венендер тәрізді тайпалар болды (Артомонов, 1962: 167-172). Осы тізімдегі құтырғұрлар 630 жылы аварлардан бөлініп шығып, дулуларға бағынған тайпа еді. Олардың шығыстан келгендерін қытай деректерінен аңғарамыз. Оларда құтырғұр кейініректегі тоғыз ұйғыр ұлысының бірі ретінде көрсетілген. Мәселе түсінікті болу үшін қытайдағы бауырларымыздың осы деректерге берген түсініктемесін толық келтіреміз: «... Қытай жылнамаларындағы ұйғыр атауының түрліше жазылулары және тоғыз ұйғыр ұлыстарының аттары төмендегідей (Ұлы Түрік қағанаты, 2006: 526-527):

Иероглифтер	Дәуірі	Қазіргі оқылуы	Ерте орта ғасыр
韦纥	Ұйғыр	wei he	viwəi ʋət
袁纥	Янғыр	янғыр	jīwan ʋət
乌纥	Ұғыр	wu he	u ʋət
回纥	Ұйғыр	hui he	yuəi ʋət
回鹘	Ұйғыр	hui gu	yuəi yuət
药罗葛	Яғлақар	yao luo ge	jīak la kat
胡咄葛	Құтырғар (бөліп көрсеткен – авт.)	hu duo ge	yu tuət kat
囉罗勿	Күремір (küräbü)	gu luo wu	gīwət la mīwət
緡歌息訖	Бақасегір	mo ge xi qi	mək ka siək kīət
阿勿喃	Амұртек	a wu di	a miwət diek
葛萨	Қасар, Қазар	ge sa	kāt sat
斛嗔素	Құғырсы	hu wa su	yuk wīt su
药勿葛	Яғмұркар	yao wu ge	jīak mīwət kat
奚耶勿	Қиямыр	xi ye wu	k'iei jīa mīwət

Тарихи деректер Аспарұқ құрған мемлекеттің айтарлықтай мықты болғанын көрсетеді. Археологтардың зерттеулеріне қарағанда, Аспарух хазарлар құрған торға андаусызда түсіп, өзін қорғаған жеке күзетімен және уәзірлерімен опат болған. Оның қабірі Днепрдің жағасындағы Вознесенск (Украина) маңынан табылған (Смерть хана Аспаруха). Оның мұрагері Тербел 700-721 жылдары Дунай Болғариясына билік жасады. Одан кейін бұл династияның билігін Көрмесі (Кормессий) (721-738 жж.), онан соң Севар (738-753 жж.) жалғастырды. Яғни болгар жеріндегі Аспарух әулетінің билігі Севармен аяқталады. Айта кетер бір нәрсе, Севардың есімі болгарларға көрші славяндардың север (савир) тайпасының атын еске түсіреді. Осы кезден бастап дулулар бастаған түркі болгарлары славяндарға айналудың «даңғыл» жолына түсті. Кейінгі тарих оларды түрік емес, славян ретінде қабылдайтын болып алды. Түркітілдес болгарлардың Солтүстік Қара теңіз және Дунай бойындағы тарихи тағдыры саны аз тайпа билікте болғанына қарамастан, көп санды өзі билеген этностың ықпалына түсіп, біртіндеп тарих сахнасынан кететінін дәлелдеп берді.

Ал енді орыс славяндарымен көрші болса да өздерінің түркілік келбетін ұзақ уақыт сақтап қалған Еділ болгарларының тағдырына, этникалық ерекшеліктеріне тоқталалық. Ибн Фадланның Еділ болгарларының терістігіндегі

көршілері орыстар туралы пікірлерінде оларға жағымсыз сипаттаулар түрінде берілген. Кезінде орыс халқын ұлы халық ретінде көтермелеген кеңестік идеология мұндай пікірді елден жасыруға тырысты. Кейбіреулерге халықты қорлау түрінде болып көрінетін, ал шындығына келсек орыстарды көзімен көрген адамның пікірі болып табылатын осы деректі академик И.Ю. Крачковскийдің аудармасы бойынша орыс тілінде бергенді жөн көрдік: «Русы – грязнейшие из творений Аллаха. Они неочищаются ни от кала, ни от урины, не омываются от половой нечистоты и не моют своих рук после еды. Они как блуждающие ослы. Они приплывают из своей страны и причаливают свои корабли на реке Итиль. Итиль же большая река и русы строят на ее берегу большие дома из дерева. И собирается в одном таком доме десять или двадцать, когда больше, когда меньше. Там у каждого из них длинная скамья, на которой располагается он сам с девушками-красавицами для продажи. Бывает так, что кто-либо пожелает сочетаться со своей девушкой, а товарищ его стоит и смотрит. А иногда это наблюдает целая группа зрителей. В это время входит заезжий купец, чтобы купить у кого-либо из них девушку и наталкивается на руса, занимающегося этим делом. Рус же не оставляет ее, пока неудовлетворит своей потребности. Они каждый день непременно моют свои лица и головы самой грязной водой, какая только

существует на свете, т.е. самой нечистой. А это происходит следующим образом: утром одна из девушек приносит большую лохань с водой своему господину. Он же моет свои руки и все свои волосы. Он моет их и вычесывает гребнем в лохань. Потом он сморкается и плюет в нее, иными словами, делает все для того, чтобы она стала грязной. Когда же господин заканчивает мыться, девушка-прислужница несет лохань к сидящему рядом, и это совершает тот же, что делал его товарищ. И она не перестает подносить воду грязную воду от одного к другому, пока обнесет ею всех, кто находится в этом доме. И каждый из них сморкается, плюет и моет свое лицо и волосы в ней» (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 40-41).

Көріп отырмыз, X ғасырдағы орыстардың тазалық деңгейі мен өмір сүру мәдениеті айтарлықтай төмен болып, өздерінің көршілері түркітілдес болгарларға қарағанда әдепсіз де тұрпайы тұрмыс кешкендерін айқын аңғара аламыз. Жалпы «Русь» немесе «Рос» атаулары Византия жазушыларының еңбектерінде «скифтер» деген атаумен қатар қолданылады. Сонымен бірге мұндайда «Рос» терминінің жергілікті және төл атау болып табылатынын византиялықтар әрқашан ескерген. Солай бола тұрса да бұл атаудың шығуы мен этимологиясы әлі де толық анықталмай отыр (Ежелгі дүниедегі және Византиялық дерек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы, 2007: 114).

Бұл бүгінде көшпелілер өмірін менсінбейтін және артта қалу ретінде қарастыратын кейбір еуроцентристік көзқарастағы зерттеушілерді ойландыруы керек деп ойлаймыз. Ал енді жоғарыда айтылғандарды Ибн Фадланның субъективті де біржақты көзқарастары деп ойлайтындар бар болса, оларға оның бұрынғы орыстарға байланысты тағы да басқа жағымсыз пікірлері бар екендігін ескертер едік. Мысалы, Ибн Фадланның айтуынша орыстарда отбасы иесі қайтыс болған жағдайда онымен қоса сол жанұяға жататын қыздар мен жесір әйелдердің бірінің жендеттікпен қалай қинап өлтірілетін катал дәстүрі тәптіштеп баяндалады. Бұл бойынша өлген адаммен кімнің бірге өлгісі келетіні ашық сұралады екен. Өз еркімен өлуге келіскен әйел немесе қыз өзінің о дүниеде тірілетініне сеніп, ол жақта өзінің бұрын қайтыс болған туыстарына жолығатынына иланып, осындай өлімге мойынсұнады екен. Мұндайда адамды қалай қинап өлтіретінін көзімен көрген Ибн Фадлан мұны тәптіштеп баяндайды. Ол бойынша, өлген адамның туыстары ер адамдар өліктің

басына тігілген күркеге жақын жерге өздерінің күркелерін тігеді. Ал құрбан болатын қыз осы күркелерге біртіндеп кіріп, әрбір еркекпен жеке-жеке жыныстық қатынастар жасайды. Мұны ол өлген адамға деген махаббатының белгісі ретінде жасауы тиіс. Осыдан соң құрбандыққа шалынатын қыз тағы басқа әртүрлі әдет-ғұрыптарды бастан өткізген соң, өзенде тұрған, кемеде жатқан, басына күрке тігілген өлген адамның жанына әкелінеді. Осында оны өлтіруге тиісті жендет кемпір қызды күркеге зорлап кіргізеді. Қыздың артынан өлгеннің туыстары болып есептелінетін алты еркек кіріп, өліктің тап қасында кезек-кезек құрбандық болатын қызбен жыныстық қатынас жасап шығады. Осыдан соң қызды өлген адамның қасына жатқызады, және мойнына арқан орап, оның екі ұшын екі жақта тұрған еркектер ұстайды. Өлтіруші жендет кемпір қолындағы үлкен де өткір қанжарымен қыздың қабырғаларының арасына қайта-қайта аяусыз сұққылайды. Осы сәтте арқанның екі ұшын ұстап тұрған еркектер де қызды қылқындыра арқанды өздеріне қарай тартады. Оның өлер алдындағы шыңғырған қорқынышты да жанкешті үні басқа қыздар естіп, кейіннен олардың да мұндайға келіспей қоюлары мүмкін екендіктерін ескеріп, күркені қоршап тұрған еркектер қолдарындағы таяқтарымен өздерінің қорғаныс қалқандарын тарсылдата тоқпақтап шу көтереді. Осы шуда өліп бара жатқан байғұстың үні естілмей де қалады. Бәрі осылай жантүршігерліктей аяқталған соң өліктерді кемемен бірге өртеп жібереді (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 43-45). Ежелгі орыстар өртелген адамның жаны жедел түрде о дүниедегі жаннатқа барып орналасады деп ойлайды екен.

Ибн Фадлан қатардағы орыстардың ғана емес, тіптен орыс патшасының өзінің де аса әдепсіз екендігін тәптіштеп жазып қалдырған. Орыс патшасы биік қамалда өмір сүреді. Оның жанында, отырған тағының айналасында 400 сенімді батыр жігіттері, яғни нөкерлері күні-түні бірге болады. Олардың ең берілгендері патша өлгенде онымен бірге өлтіріліп, бірге көміледі. Олардың әрқайсысының жанында қызмет жасайтын қыз болады, және ол еркектің тамағын пісіріп, басын жуып, сусынын дайындап дегендей қызмет көрсетеді. Ал енді оның күңі болып есептелетін екінші қыз оған жыныстық қызмет көрсетеді. Ол өзінің осы күнімен патшаның көзінше де жыныстық қатынас жасай береді.

Мұның бәрі патшаның әртүрлі қымбат тас-тармен көмкерілген патша тағының айналасында болады. Ал тақтың үлкендігі сондай, онда

патшамен қатар оның күні болып табылатын қырық қыз бірге отырады. Кейде патша өзінің жыныстық құмарлығын серіктерінің көзінше-ақ, тақтың үстінде отырып, ашықтан-ашық қандыра алады. Және мұны ешкім ұят деп санамайды (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 45). Айта кеткен жөн, Ибн Фадлан мұсылмандық дәстүр-салтты әлі де толық қабылдай қоймаған башқұрт түріктерінің де жағымсыз қасиеттерін жасырмай баяндайды. Академик И.Ю. Крачковскийдің аудармасы бойынша бұл былай баяндалады: «... Мы попали в страну башкир, которые относятся к тюркскому племени. Мы очень остерегались их, потому что это худшие из тюрков, самые грязные и более других склонные к убийствам. Встречает там человек человека в степи, отрубает ему голову и берет с собой, а тело оставляет...

...Каждый из них вырезает палочку величиной с фаллос (мужской половой член) и вешет на шею. Когда он отправляется в путешествие или встретит врага то целует палочку, поклоняется ей и говорит: «О господи, сделай мне то-то и то-то». Я сказал переводчику: Спорси-ка кого-нибудь, почему они так делают и какой в это вкладывают смысл? И почему своим господом сделали фаллос?

Башкир нам ответил:

Потому что я появился на свет благодаря этому и не знаю иного создателя, чем это» (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 28). Мұндай, жаратушы туралы дөрекі де қате түсінік башқұрттарда жүйелі діни түсініктің, яғни дүние танымның қалыптаспауынан орын алды. Ибн Фадлан өзінің жазбаларында башқұрттардың бірінің оларда он екі құдай бар екендігі туралы айтқанын атап көрсетеді. Олар жаздың құдайы, жаңбырдың құдайы, ағаштың құдайы, түннің құдайы деп кете береді. Сондықтан да олар жыландарға, және т.б. жәндіктерге табынады.

Ибн Фадланды оқи отырып, тіптен X ғасырда да орыстарда сауда-саттықта дирхем (ақша) қолданыста болмағанын көреміз. Бұл туралы ол былай деп жазады: «Дирхемами (деньгами) у русов служат серая белка без шерсти, хвоста, передних и задних лапок и головы, а так же соболи. Если чего-либо в ней не хватает, то шкурка становится бракованной монетой. С их помощью они совершают разные меновые сделки, и эти шкурки нельзя вывести, так как их отдают за товар. Весов они не имеют, существует лишь стандартные бруски металла» (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 40). Ортағасырлық тайпалар мен халықтардың тұрмыс дәрежесінің деңгейі сауда-саттық мәдениетімен ерекшеленді

дер болсақ, ортағасырлық орыс славяндарында бұл мәдениеттің аса төмен және тым қарапайым түрде болғанын байқар едік. Ал шығыста бұдан үш ғасыр бұрын түргештер өздерінің қағандарының аттары жазылған ақшаларын соғып, сауда мәдениетін жолға қойып үлгерген еді. Еділ болғарлары өздерінен әлдеқайда қуатты оңтүстіктегі көршілері хазарларға бағынышты хал кешті. Ибн Фадланның айтуынша Болғарлардың патшасы өзінің қол астындағы әрбір үйден бір-бірден үкі терісін жинап оны салық ретінде хазар патшасына өткізіп отырады. Болғар патшасы өз елінде аса құдіретті. Оның айтқандарын қол астындағылардың орындаулары мүмкін емес. Ол тәртіп болуы үшін қиянатпен және арсыздықпен әйел зорлайтындарды және ұрыларды аяусыз жазалайды. Жазалау былай орындалады: қылмыстының қол аяқтарын жерге қағылған төрт қазыққа керіп байлайды да оның денесін кеңірдегінен бастап беліне дейін айбалтамен шауып турап тастайды (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 36). Болғарлардың патшасы көрші елдермен сауда-саттық қатынастарында да мол үлес алуды ұмытпайды. Мысалы, солтүстіктегі көршілері орыстардан кемемен құлдар әкелінетін болса, патша олардан әрбір оныншы құлды өзіне иемденеді. Ал егер оңтүстіктегі көршілері хазарлардан сауда кемелері келер болса, ондағы тауарлардың оннан бір бөлігін патша өзіне алып алады (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 39). Исламды қабылдау хазарлар мен оларға бағынышты болғарларды дөрекі де тұрпайы ескі әдет-ғұрыптардан арылта бастады.

Дегенменде ежелгі зерттеушілер исламнан бұрынғы кезеңде өмір сүргендіктен біз әңгімелеп отырған аймақтағы халықтардың тұрпайы әдет-ғұрыптарының орын алу себептерін олардың сауда-саттық жасайтын елдерден, яғни отырықшы халықтардан аулақ өмір сүруімен түсіндіреді. Мысалы, Страбон өзінің атақты «География» деген еңбегінің 7-кітабында осыған байланысты былай деп жазған еді: «Егер Гомер, біздегі әділетсіздіктердің көбінесе сауда-саттық туралы жасалатын келісімдерде кездесетінін ескере отырып, сауда жасаумен мүлде айналыспайтын немесе капиталды қорландыру дегеннен ешқандай хабары жоқ адамдарды барып тұрған өте-мөте әділетті, әрі ғажайып жандар деп ата-са, онда тұрған таңқаларлық ешнәрсе жоқ. Сөйте тұра ол адамдар өздерінің семсерлерімен сусын ішетін тостағандарынан басқаның бәрін жалпыға ортақ бірдей пайдаланады, Платон іліміне сәйкес, тіпті әйелдері мен балаларын

да ортақ санайды. Гомер мен Эсхил де толық келіседі. Ол: «Бие сүтінен жасалған ірімшікпен қоректенетін және ең жақсы заңдарды басшылыққа алып, қолдана білетін скифтер» туралы сөз етеді. Мұндай пікір эллиндерде осы уақытқа дейін сақталған. Шынында да біз оларды өте-мөте ақкөңіл, ашық-жарқын, қулық-сұмдық дегенді білмейтін, әрі бізге қарағанда әлдеқайда ұстамды және өздерінің жағдайын, қолдарының барын қанағат тұтатын қасиеттері үшін құрметтейміз. Мынаны атап айтуымыз керек: біздің өмір сүру салтымыз халықтардың барлығының өмірінде дерлік өзгерістер жасады және мұны жақсы жағына қарай емес, жаман жағына қарай жасады: сән-салтанатты асып-тасқан молшылықта өмір сүруді үйретті, ләззат алуға деген құштарлықты күшейтті және ол құштарлықтарын қанағаттандыру үшін байлықты арттыру жолында адамгершілікке жатпайтын әрекеттер жасаудың көптеген амалдарын іздестіруге алып барып соқтырды. Адамгершілік мінез-құлықтың тап осындай өзгерісі едәуір дәрежеде варварлардың, атап айтқанда, номадтардың өмір салтына да енді. Номадтар теңізбен таныс болған соң, уақыт өте келе, бірден бұзылып шыға келді: теңіз қарашыларына айналды, шетелдіктерді қырып-жойып, өлтіре беретін болды. Олар өзге де халықтармен қарым-қатынас жасау барысында олардан сән-салтанатты, асып-тасқан байлықта тұруды және сауда-саттық жасауды үйренді. Ал мұның өзі, шамасы, олардың тағылық мінезін жұмсартып түсуге әсер еткен болуы керек. Алайда, мінез-құлықтың бұзылуы, әлгінде ғана өзіміз айтып өткен ақкөңіл, ашық-жарқын қасиеттердің орнына, жексұрын зұлымдықты алып келді» (Страбон, 2007: 216-217; Рашев, 2004; Ishtvan, 1999; 14).

Яғни, Страбонның бұл жазбаларына қарасақ, көшпелі өмір сүрген жағымды қасиеттері мол түркі болгарлары тәрізді халықтар батыстағы

отырықшы славян, грек тайпаларымен араласу барысында көптеген жағымсыз қасиеттерді қабылдаған болып табылады. Жоғарыда айтқанымыздай, мұсылмандықты қабылдау бұл халықтардың тағдырында және мінез-құлқында жақсы қасиеттердің арта түсуіне ықпал жасады дей аламыз.

Құрамына Ибн Фадлан кірген Бағдаттағы араб халифының елшілігі бұл елге болгарлардың патшасының өтініші бойынша келген еді. Мақсат – осында исламды насихаттауға, мешіт салуға және болгар патшасын жаудан қорғайтын қамал тұрғызуға көмек көрсету еді. Еділ болгарларының өздері де исламды қабылдауға аса құлықты болды. Ибн Фадлан бұл мәселені төмендегіше баяндайды: «Бірде менің басшылығыммен Талут деп аталатын адам исламды қабылдады және мен оны Абдаллах деп атадым». Бұған жауап ретінде ол былай деді: – Мен сенің мені өз атыңмен Мұхаммед деп атағаныңды қалаймын. Мен айтқанын жасадым. Осыдан соң исламды оның әйелі, анасы және балалары қабылдады, және олардың бәрін Мұхаммедтің отбасы деп атай бастады. Мен отбасының иесіне Құранның «Аллахқа сәлем» және «Аллах жалғыз» деген сүрелерін үйреттім. Оның осыған байланысты қуанышының аса зор болғаны сондай, егер ол патша болған болса да бұлай қуанбас еді» (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 37).

Қорытынды

Сонымен қорытып айтар болсақ, бір кездері Қара теңіздің солтүстік аймақтарын мекендеген, гундар бірлестігінен бастау алатын түркітілдес болгар тайпаларының қилы тағдыры әртүрлі этностар әлеуметтік-саяси жағдайларға байланысты славяндық ортаға тап болғанда күрделі этникалық өзгерістерге ұшырайтынын нақты дәлелдеп береді.

Әдебиеттер

Боталов С.Г. (2007). Гунны и тюрки (историко-археологическая реконструкция). – Челябинск: Уральское отделение РАН.

Артомонов М.И. (1962). История хазар. – Л.

Гмыря Л.Б. (2005). Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов. – Махачкала.

Ежелгі дүниедегі және Византиялық дерек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы. (2007). 4-томдық. Т.4. Ертедегі грек авторлары Ұлы Дала туралы. – Астана: «Фолиант», 2007.

Иордан. (2007). Готтардың шығу тегі мен іс-қимылдары. Ежелгі дүниедегі және Византиялық дерек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы. 4-томдық. Т.2. Ертедегі грек авторлары Ұлы Дала туралы. Астана: «Фолиант».

Успенский Ф. (1889). История Византийской империи. Т. I. – СПб. – 768 б.

Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктер (2006). Үрімжі.

Смерть хана Аспаруха. wikipedia.org.

Путешествие ибн-Фадлана на Волгу / перевод и комментарии под редакцией академика И.Ю. Крачковского (1996). На стыке континентов и цивилизаций... (из опыта образования и распада империи X-XVI вв.). – М.: Инсан.

Страбон. (2007). География. 7-кітап. Ежелгі дүниедегі және Византиялық дерек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы. 4-томдық. Т.1. Ертедегі грек авторлары Ұлы Дала туралы. Астана: «Фолиант», 2007.

Рашо Рашев (2004). Прабългарите през Y-YII. София.

Bona Ishtvan (1999). Das Hunen – Reich. Budapest, 1999.

Pulleyblank E.D. Prehistoric East-West Contacts across Eurasia. Pacific Affairs. Vol.47. №4

References

Botalov S.G. (2007). Gunny i tjurki (istoriko-arheologicheskaja rekonstrukcija) [Huns and Turks (historical and archaeological reconstruction)]. Cheljabinsk. Ural'skoe otdelenie RAN.

Artomonov M.I. (1962). Istorija hazar [History of the Khazars.]. Leningrad.

Gmyrja L.B. (2005). Prikaspijskij Dagestan v jepohu Velikogo pereselenija narodov [Caspian Dagestan in the era of the Great Migration of Nations.]. Mahachkala.

Ezhelgi dyniedegi zhəne Vizantijalyk derek kəzderindegi Ұлы Дала тарихы. (2007). 4-томдық. Т.4. Erteдегі грек автоллары Ұлы Дала туралы [The history of the Great Steppe in Ancient and Byzantine sources. In 4 volumes. 4 volume. The ancient Greek authors about Great Steppe]. Astana: «Foliant», 2007.

Jordan. (2007). Gottardyn shygu tegi men is-kimyldary. Ezhelgi dyniedegi zhəne Vizantijalyk derek kozderindegi Ұлы Дала тарихы. 4-томдық. Т.2. Erteдегі грек автоллары Ұлы Дала туралы [Origin and activity of Gottar. The history of the Great Steppe in Ancient and Byzantine sources. In 4 volumes. 2 volume. The ancient Greek authors about Great Steppe]. Astana: «Foliant».

Uspenskij F. (1889). Istorija Vizantijskoj imperii. [History of the Byzantine Empire.] T.I. Sankt-Peterburg. 768 b.

Ұлы Турік kaganaty. Kytaj derekteri men tusinikter (2006). [Great Turkish Khanate. Chinese data and concepts.] Yrimzhi.

Smert' hana Asparuha. wikipedia.org.

Puteshestvie ibn-Fadlana na Volgu. Perevod i komentarii pod redakciej akademika I.Yu.Krachkovskogo (1996). Na styke kontinentov i civilizacij... (iz opyta obrazovanija i raspada imperii X-XVI vv.). [Ibn Fadlan's Journey to the Volga. A translation and comments under the editorship of Academician I.Yu.Krachkovsky // At the Crossroads of Continents and Civilizations ... (from the experience of the formation and disintegration of the empire of the 10th-10th centuries).] Moskva: Insan.

Страбон. (2007). География. 7-кітапы. Ezhelgi duniedegi zhəne Vizantijalyk derek kozderindegi Ұлы Дала тарихы. 4-томдық. Т.1. Erteдегі грек автоллары Ұлы Дала туралы. Астана: «Фолиант», 2007.

Rasho Rashev (2004). Prablgarite prez Y-YII. [Proto-Bulgarians in the Y-YII.]. Sofija.

Bona Ishtvan Das Hunen - Reich. - Budapest, 1999.

Pulleyblank E.D. Prehistoric East-West Contacts across Eurasia // Pacific Affairs. Vol.47. – №4